

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 297 - ci (sentyabr 2010 - iyun 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu

gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılmalıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkini ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixin hərəkətverici qüvvələri. Tarix və tərəqqi (2)

Təkamül keyfiyyətcə yeni formaya keçid deməkdir, ümumiyyətlə desək, təkamül ancaq inkişaf demək deyil, azalma və digər növ köklü dəyişmələr də bura aid ola bilər. 19-cu əsr sosial təkamül ideyaları (tarixi materializm daxil olmaqla) - sosial tərəqqi var və tarixin inkişaf qanunları var - deyirdi. Digərlərinə görə tarixdə qanunlar olmasa da, təbii sosial meyllər, davranışlar mövcuddur, sosial mühit var və bu mühitdə dəyişmələr baş verir. Bixətli təkamül anlayışı tarixi inkişafın ancaq bir yolla getdiyini qəbul etməklə bağlıdır, bir sivilizasiya dayanır (yox olur, ölür?!), digəri, mümkündür ki, əvvəlkindən estafeti alıb irəli gedir, bəzən də sürətlə qaçır. Bir sıra mütəfəkkirlər (o cümlədən Hegel) ibtidaidən yüksək formaya, sadədən mürəkkəbə, qarışıqlıqdan nizama doğru bixətli sosial tərəqqini 1) ovçuluq və yığıcılıq, 2) çobanlıq və köçərlik, 3) aqrar və 4) ticarətin üstün olduğu dörd pilləyə ayırırlar. Çoxxətli təkamül isə bir neçə fərqli inkişaf yollarının paralel varlığı deməkdir; bu cür təkamül nəzəriyyələri daha çox 20-ci əsrə xasdır.

Auguste Comte

Pozitivizm cərəyanının banisi, çağdaş elm fəlsəfəsinin ilk böyük nümayəndəsi və sosiologiya elminin yara-

dıcılarından biri olan **Auguste Comte** (1798-1857) bəşəriyyətin əqli inkişaf prinsipini tarixin əsas qanunu sayırdı. O, sosial tərəqqini üç ardıcıl pilləyə ayırır ("Cours de philosophie positive", 1830-1842): qeyri-təbii, mifik izahlarla müşayiət olunan və ardıcılıqla fetişizm, politeizm, monoteizm dövrlərindən keçən teoloji pillə, təbii səbəb və qüvvələrin varlığını qəbul edən mücərrəd metafizik pillə və qüvvələr münasibətini elmi yolla izah etməyə çalışan pozitiv pillə.

A. Comte'nin üç pilləsinə dördüncünü – texnologiya fəlsəfəsinə əlavə etməyi israr edənlər olub. **M. Weber**'in (1864-1920) bölgüsü başçının və ya liderin hakim, üstün xüsusiyyətinə əsaslanır, formaca fərqli görünsə də, məzmunca A. Comtenin bölgüsü ilə səsləşir: xarizmatik (ailə və dində çox rast gəlinir), ənənəvi (patriarxal, feodal cəmiyyətə xas) və rəşional (çağdaş dövlət və hüquq, bürokratiyaya xas) başçıların hökm etdiyi dövrlər. Weber tarixin və cəmiyyətin rəşionallaşma istiqamətində hərəkət etdiyini, rəşionallaşmanın iqtisadiyyat, mədəniyyət, din və psixologiyada dərin dəyişmələrə səbəb olduğunu vurğulayır. O, kapitalizmin yaranması və inkişafını, həmçinin Qərbi dünyasının çox irəli çıxmasını məhz rəşional-iqtisadi düşüncənin gücü

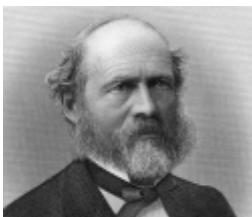
M. Weber

Lester F. Ward

baxımından izah edir. Weber tarixin çox allahlılıqdan təkallahlılığa və ondan Allahsız elmə doğru irəlilədiyini qeyd edir. O, rasionallığın insanı maşına döndərdiyini, onun azadlığını əlindən aldığı da söyləyir. Bir çox mü-təfəkkirlər tərəfindən o dövrün ən böyük almanı adlandırılan Weber, ümumiyyətlə, antipozitivist idi.

Amerikan bioloqu və sosioloqu **Lester F. Ward** (1841-1913) elmin inkişafını ilə dinin təsirini qarşılaşdırır, dinin rolunun azaldığı, elmin rolunun artdığı ölkələrin daha xoşbəxt olacağına inanırdı.

L.H. Morgan

L.H. Morgan (1818-1881) texnoloji tərəqqini sosial tərəqqinin əsas əlaməti sayırdı. O, klassik "Ancient Society" (1877) əsərində da-xil etdiyi üç dövrü (savaş, barbarlıq və sivilizasiya) uyğun olaraq od, ox və dulusçuluq; heyvanların əhliləşdirilməsi, aqrar təsərrüfat və metal işi; əlifba və yazı ilə səciyyələndirir. Sosial tərəqqi tərəfdarları bütün cəmiyyətlərin tərəqqi pillələrini eyni ardıcılıqla, amma müxtəlif vaxtda (və müxtəlif sürətlə) keçdiyini söyləyirdilər. L.F. Ward dünya tarixini dörd parçaya bölürdü: kosmogenezis (dünyanın yaranması və təkamülü), biogenezis (həyatın yaranması), antropogenezis (insan aqlının güc qazanması) və

Leslie White

sosioqenezis (tərəqqinin elmi və digər yollarını axtarmaq, şəxsi fəallıq və xoşbəxtlik dövrü). Lakin sosial tərəqqi mükəmməl deyil, cəmiyyət və mədəniyyətin geriləməsi və cır-laşması da baş verə bilər (bu fikrin tərəfdarları çox olub, indi də çoxdur). Amerikan antropoloqu **Leslie White** (1900-1975) tarixi döv-ləş-dirməni istifadə olunan enerji növlərinə görə həll edir, tarixi bixətli tərəqqi baxımından beş dövrə bölür: İnsanın öz əzələsi, əhliləşmiş heyvanın işlədilməsi, bitki (aqrar), təbii

Gerhard Lenski

qaynaqlar (kömür, nüft, qaz), nüvə enerjisi dövrü¹. Amerikan sosioloqu **Gerhard Lenski** (1924) insan inkişafındakı ardıcıl dövrləri müəyyən edərkən

enerjini informasiya ilə əvəz edir. O, dörd mərhələni informasiyanın miqdarı və istifadəsi ilə ölçür: 1. informasiya genlərlə, irsiyyətlə ötürülür; 2. Aqrar inkişaf zamanı informasiya fərdi təcrübə ilə; 3. İşarələr və məntiqin inkişafı ilə; 4. Simvollar, dil və yazı ilə ötürülür.

Sosiologiyani akademik səviyyəyə qaldıran **Emile Durkheim** (1858-1917) sosial təkamülü zəif inteqrasiyalı, həyat tərzini çox rəng-rəng olmayan, ənənəvi, nisbətən sadə və kiçik cəmiyyətlərə xas olan *mexaniki həmrəylikdən* güclü inteqrasiyaya malik, çağdaş, sənayeləşmiş cəmiyyətə xas olan *üzvi həmrəylikə* keçidlə izah edirdi. Əhəlinin artması, sıxlıq və sosial bağlılıqların, qarşılıqlı asılılıqların artması, xüsusilə də ixtisaslaşma üzvi həmrəylikə doğru hərəkəti zəruri edir. Sosial həmrəylik fikri E. Durkheimdən təqribən beş əsr əvvəl Ibn Xəldunun "Müqəddimə"sində "Asabiyyə" adı ilə nəzəri və tarixi baxımdan geniş təhlil olunmuşdu (bu barədə yazımızın əvvəlki hissələrində danışmışıq).

Emile Durkheim

Sosial tərəqqi və onun tarixi problemi sosiologiya ilə tarixi birləşdirir, burada görüş baş verir. Cəmiyyətlərin tarix boyu dəyişməsi, dövlətlərin necə inkişaf etməsi, tarixdə baş verənlərin izahı ilə məşğul olan sahəni tarixi sosiologiya adlandırmaq olar.

H. Spencer və A. Comte cəmiyyəti bioloji orqanizmlərə bənzədir, cəmiyyətə dəyişmə, müxtəliflik, təbii seçmə və irsiyyət kimi xüsusiyyətlərin xas olduğunu iddia edir və bundan nəticələr çıxarırdılar. L.F. Ward isə insan təkamülünün bitki və heyvanlardan çox fərqli getdiyini bildirirdi; bitki və heyvanlar təbiətə uyğunlaşır, insan isə təbiətə təsir edir, onu özünə (insana) fayda verəcək istiqamətdə dəyişməyə çalışır. İnsan təbiətlə yarışır, bu yarış bəşər tarixinin hərəkət-verici qüvvəsidir. Təkamülü sadədən mürəkkəbə doğru deyil, az uyğunlaşandan çox uyğunlaşana doğru geden yol kimi də şərh edirlər.

Dövri və ya dairəvi tərəqqi modelləri müəyyən əlamətlərə görə, bioloji aləmdə olduğu kimi, cəmiyyətlərin yaranması, uşaqlığı, yetkinliyi, qocalması və ölməsini, sonra yeni cəmiyyətin yaranmasını və həmin həyat dairəsinin təkrarlanması iddia edir. **Nikolay Danilevski** (1822-1855), Oswald Spengler, Vilfredo Pareto (1848-1923), Rus-Amerika sosioloqu Pitirim A. Sorokin (1889-1968), Nikolay Kondratyev (1892-

Nikolay Danilevski

¹The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome, 1959

1938) və bəzi digər tarixçi, filosof, iqtisadçı və sosioloqlar bu növ modellər qurmağa çalışmış, bütövlükdə tarixin və ya müəyyən növ tarixin (iqtisadi, demoqrafik, siyasi və texnoloji inqilablar, savaqlar və s.) müəyyən mənada təkrarlanmasını, qalxıb-enməsini, dalğalanmasını iddia etmiş, bu mənada “mütləq tərəqqi yoxdur, lakin sosial tərəqqi var” fikrini vurğulamışlar. N. Danilevski “Rusiya və Avropa: Slavyan dünyasının Roma-German dünyası ilə mədəni və siyasi münasibətlərinə bir baxış” (1869) əsərində hər xalqın və ya sivilizasiyanın dil və mədəniyyətlə müəyyən olduğunu və bu səbəblə başqasına verilmədiyini söyləmiş, sivilizasiyaları təsnif etmiş, slavyanların gənclik dövrünü yaşadığını, onların inkişaf planının paytaxtı Konstantinopol (İstanbul) olan imperiya qurmaqla bağlı olduğunu irəli sürmüşdü. N. Danilevski və ondan sonra gələn O. Spengler, A. Toynbee kimi “təsnifatçı” roluna girən tarixçi, filosof və sosioloqların fikrincə vahid tarix yoxdur, ayrı-ayrı sivilizasiyalar, mədəniyyətlər var. Spengler

A. Toynbee

ilahiliyə, kosmikliyə, ritm və takta (vəznə) can atmağı mədəniyyətlərin hərəkətverici qüvvəsi sayırdı. **A. Toynbee** “çiçəklənən”, “inkişaf etməyən” və “donub qalan” muxtar sivilizasiyaların içində müxtəlif əlamətlərə görə daha xırda sivilizasiyaların mövcud olduğunu irəli sürür, rus matryojkasına və ya ağac şaxələnməsinə bənzər bir-birinin içində yerləşmiş alt-sivilizasiyalardan və ya bala-sivilizasiyalardan bəhs edir. A. Toynbee onların hamısına bir ömür yolu və sonunda ölüm xas olduğunu əsaslandırmağa çalışıb. Toynbee tarix prosesi belə izah edir: tarixi vəziyyətlərin əmələ gətirdiyi zəncir zamana meydan oxuyur, bu çağırışa isə insan dühası, insan idrakı cavab verir (Allahın izni və nəzarəti ilə). A. Toynbee Allahın və xristianlığın bəşəriyyəti xilas edə biləcəyini söyləyirdi. O, sivilizasiyaların estafetlə bir-birini əvəz etməsi fikri barədə düşünür (hər halda, bizə belə gəlir).

Çin sülalələr dövrəsi (dairəsi) adlanan fikir maraqlı hakimiyyət ideyası üzərində qurulmuşdu. Hökmdar göylərdən tapşırıq, yəni ilahi mandat alaraq hakimiyyətə gəlir. Dövlət çiçəklənir, əhali artır, korrupsiya güclənir, çöküş başlayır, sabitlik pozulur, başlanan və genişlənən üsyanlar və vətəndaş savaqları nəticədə hökmdarın məğlubiyətinə, onun ilahi tapşırığı, mandatı itirməsinə gətirib çıxarır. Növbəti hökmdar ilahi tapşırıq alana qədər çöküş davam edir.

Tərəqqi tarixi insan aqlının tərəqqi ilə azad olması, cahilliklə mübarizə tarixidir. Fransız maarifçiləri faktik olaraq elm tarixini tarix fəlsəfəsinə döndərmişdilər. Condorce qeyd edirdi ki, elmin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsi təsadüflər və dahi elm adamlarıdır.

Tərəqqini və ümumiyyətlə, ictimai hadisələrin

səbəblərini tək bir əsas amillə izah edənlərə **monistlər** deyilir. Yuxarıda bir az toxuduğumuz iqtisadi, elmi-fikri, demoqrafik və digər növ hərəkətverici qüvvələrə coğrafi-iqlim şəraiti, irqin mübarizəsi (antropoloji), dini qüvvə (Weberdə protestanizmə xüsusi rol, missiya ayrılması), təqlidçilik (bənzəmək istəyi) kimiləri əlavə oluna bilər. **Plyuralistlər** isə tarixdə baş verənləri hər hansı bir tək amillə izah etməyə çalışmırlar. Uyğun olaraq “tarix birməchullu və ya çoxməchullu tənlikdir” deyənlər var. (P. Sorokin və başqaları)

Thomas Malthus

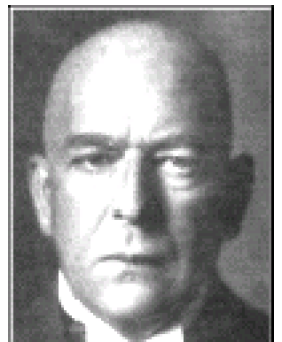
(1766-1834) - şərtlər bərabər deyil, insan artımı (həndəsi silsilə) Yer kürəsinin verə biləcəyi nemətlərdən, qida artımından (ədədi silsilə) daha sürətlidir - deyirdi. Bu səbəblə tərəqqi olmayacaq – fikrini, qısa zamanda çox məşhurlaşmış ziddiyyətli nəzəriyyəsinə əsaslandırmağa çalışırdı. İnsan təbiətin dəyişməz olduğunu da qeyd edirdi. 1968-ci ildən fəaliyyətə başlayan qlobal düşüncə qurumu - **Roma klubu** da təbii qaynaqların (o cümlədən neftin) məhdudluğu üzündən qlobal iqtisadi artımı məhdudlaşdırmaq lazım olduğunu iddia edir, ətraf mühiti və gələcək dünya faciəsini bu yolla önləmək lazım gəldiyini irəli sürür. Lakin sonralar qaynaqların məhdudluğu şəraitində də artımın mümkünlüyü məsələsinə əsaslandırmışdılar.

Thomas Malthus

Qul alveri, kolonializm, 1-ci və 2-ci dünya savaqları kimi qlobal əksiklik və faciələr sosial tərəqqi ideyasını iflasa uğratdı. **O. Spengler** Avropanın çökdüyünü və tərəqqinin sonu gəldiyini elan etdi (“The Decline of West”, 1920). O, “dünya tarixi bir dünya məhkəməsidir; bu məhkəmə həmişə daha güclü, özünə daha inamlı olanın xeyrinə həll edir” fikrini vurğuladı. Yəni, tarixin hərəkətverici qüvvəsi gücdür. Gücün insaf və ədaləti məğlub etdiyi fikri bir daha alovlandı.

Digər tərəfdən, sosial tərəqqinin avromərkəzçilik və kolonializm məhsulu olduğunu irəli sürənlər meydana çıxdı (o cümlədən, F. Boas, M. Mead, R. Benedict kimi antropoloqlar). Rəşadətçilik müasirliyin elanı kimi vermək fikri və elmi düşüncənin ideologiyaya çevrilməsi çox tənqidlərə məruz qaldı (hərçənd ki, irrasionallıq da dağıdıcılıq törədə bilər; nə etməli?). J.J. Rousseau’dan M. Weberə qədər çox mütəfəkkirlər tərəqqi ilə insan azadlığı və ləyaqətinin

O. Spengler

itdiyini vurğulamışlar. Sosial elmlərin hal-hazırkı ruhu cəmiyyətlərin müxtəlifliyinə ehtiyatlı və fərqli yanaşmalar nümayiş etdirir, mədəni nisbiliyi (relyativizm) və çoxxətli təkamülü, mədəniyyətlərə bəğlantıların rolunu önə çəkir. Sosial tərəqqi və determinizm əvəzinə təsadüflərin və azad iradənin yönəldici rolundan, bu və ya digər ehtimaldan, cürbəcür inkişaf yollarının mümkünlüyündən də danışılır.

G. W. F. Hegel

G. W. F. Hegel dünya tarixini azadlıq şüurunun tərəqqisindən, inkişafından ibarət hesab edirdi. Onun məşhur ifadəsini yada salaq: şərx xalqları bilir ki, orada yalnız

bir adam azaddır, Yunan və Romada bəziləri azad idi, biz isə bilirik ki, bütün insanlar mütləq azadlardır. Həm Kant, həm də Hegel əmin idilər ki insanların bu məqsədə çatması ilə (mülki konstitusiya və ya azadlıq əldə etməklə) tarix sona çatır, tərəqqinin yeni daha yüksək pilləsi qalmır. Hegel, insan öz dərin təbiətinə görə azad olmalıdır, -deyir. O, azadlığın ancaq konstitusiyalı monarxiyada tam reallaşa biləcəyini irəli sürür (kiminsə son qərar gücü olmalıdır). Bu halda fərdi maraqlarla icmanın maraqları həmahəng olur.

K. Marks da əsl azadlığı tarixin əsas ideyası sayırdı. H. Spencer, sosial tərəqqinin əsas nəticəsi fərdi azadlığın artmasıdır, -deyirdi.

Edmund Husserl

Filosof və riyaziyyatçı (Karl Weierstrass və Leopold Kronecker kimi böyük riyaziyyatçıların tələbəsi) **Edmund Husserl** (1859-1938) universal bilik sisteminin yaradılmasını son məqsəd və tarixin mənası sayır.

B. Croce xeyri əldə etməni məqsəd, şəri isə bu yolda stimül hesab edir. R. Arona görə tarixin məqsədi insanın öz fikirlərini həyata keçirmək istəyidir.

“Fərdin, şəxsin bir iş görmək, bir arzuya çatmaq məqsədi var, bəşər tarixinin isə heç bir məqsədi yoxdur” deyənlər də var. Onlar təfəkkürün kazuallığını (təsadüflər üzərində qurulduğunu) iddia edərək universal və vahid istək və arzuların mövcud olmadığını irəli sürürlər.

Dialektikaya əsasən ideya (tezis) meydana gəlir, onun məhdudluğu, sədləri var, bu səbəbdən dia-metrik əks ideyaya (antitezisə) baxmaq zəruri olur. Əksliklərin bu mübarizəsi və vəhdəti yeni ideyaya (sintezə) gətirib çıxarır. Hegelə görə konstitusiyalı monarxiya məhz dialektikanın təbii nəticəsidir. Daha doğrusu, bu halda yunan ənənəvi mənəviyyatı-tezis, Sokratın idraka, rasionel düşüncəyə əsaslanan fərdi

azadlıq ideyası-antitezisdir, onların sintezi isə Hegelin öz dövründəki alman konstitusiyalı monarxiyasıdır. Lakin Hegelin öz dialektikasını bura tətbiq etsək, bu, tezis olaraq yeni dialektik hərəkətin əsasında dayanma bilməzmi?

Hegelin tarixi prosesə sadə xətti tərəqqi və ya dövrü təkrarlanma kimi baxanlarla razılaşmır; tarix təkrar olunmur, spiral üzrə hərəkət edir (Vico`da da buna bənzər fikirlər var). Digər tərəfdən, tarix insanın iradəsinin məhsuludur. Ağıl, dərrakə öz məqsədinə çatmaq üçün ehtirasdan istifadə edir, ehtiraslar qabarıq görünsə də, əsas o deyil. Tarix düşüncənin tarixidir və bu baxımdan məntiqin bir şəkli-dir. Bu səbəbdən də tarixdə heç nə təsadüfi deyil –Hegel belə düşünürdü.

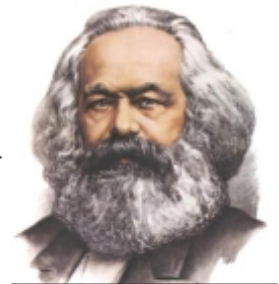
Hegelçi **Francis Fukuyama** (1952) hesab edir ki, tarix sona çatıb. Liberal demokratiya əsasən əldə edilib və ya edilməkdədir (cüzi istisnalarla, məsələn İslam ölkələrində,..). İstək (daha çox iqtisadi istək) və tanınma, qəbul edilmə, etiraf edilmə, qürur hissi keçirmək mexanizmləri işə düşür. Tanınma mexanizmi liberal demokratiyada gerçəkləşsə, işləyə bilər. Nietzsche`yə görə üstün insan, sonuncu insan öz arzularını həyata keçirməkdən çəkinmir, utanmır. Tanınma məsələsində Nietzsche`ni qəbul etsə də, Fukuyama “yeni mənəviyyat” axtarmır, liberal demokratiyanı yeganə xilas yolu bilir. O, tarixi liberal demokratiyaya aparıcı “universal tarix” sayır.

Francis Fukuyama

Hegel tarixi qeyri-materialist ideya ilə, insanın tanınmaq uğrunda mübarizəsi kimi şərh edirdi. Ayıb və qürur hissələri tarixin aparıcı qüvvələridir. Bu mübarizə insan ləyaqətinə hörmət, insan haqlarına hörmət üzərində qurulan müasir demokratiyalara gətirib çıxardı. Beləliklə, tanınma, qəbul edilmə siyasətin mərkəzi məsələsi sayıla bilər.

Marks (1818-1880) (Karl Marx) Hegelin dialektikasını qəbul etdi, lakin maddi həyat tezisini irəli sürdü. Şüur həyatı müəyyən etmir, həyat (maddi şərtlər) şüuru müəyyən edir. Sosial mövcudluqdur şüuru müəyyən edən. Hegelə görə tarixin məqsədi bəşəriyyətin azadlıq əldə etməsidir. Buna mane olan nədir? Ludwig Feuerbach`a görə ortodoks dindir. Allahı insanlar öz ideallarının proyeksiyası kimi kəşf etdilər, bu isə onları öz təbiətlərindən uzaqlaşdırdı, yadırgalaşdırdı. Marksa görə azadlığın qazanılmasında əsas maneə iqtisadi və maddi

Marks

şərtlərdir, yoxsulluqdur. Məsələnin praktik həlli üçün mübarizədə heç nə itirməyən, ancaq qazana bilən sinif lazımdır, bu, işçi sinif –proletariatdır. O, öz zəncirindən başqa heç nə itirə bilməz. O, dünyaya qələbə çala bilər, onu dəyişdirə bilər. Digərləri mülkiyyətini və ya sosial statusunu itirməkdən qorxurlar.

Məhsuldar qüvvələr maşınlar, xammallar və insanların bacarıqlarından ibarətdir. Bu qüvvələr istehsal münasibətlərini, yəni insanlar arasında və insanlarla əşyalar arasında münasibətləri əmələ gətirir. Bu münasibətlər təməldir (bazisdir, altqurumdur, altyapıdır), cəmiyyətin iqtisadi quruluşudur. Bu isə öz növbəsində onun üzərində qurulanı, yəni üstqurumu (üstyapını) – cəmiyyətin siyasi və hüquqi qurumlarını, eləcə də insanların (cəmiyyət üzvlərinin) özlərini dərk etməsi yollarını və onların münasibətlərini doğurur. Əslində Marksı “cəmiyyəti istehsal münasibətləri və üstqurum hər ikisi formalaşdırır” deyərək şərh edənlər də var.

Vilfredo Pareto

Vilfredo Pareto

(1848-1925) “sinfi mübarizə bütün tarixin köklü cəmiyyətidir” fikrində Marksı razılaşır. Lakin sinfi mübarizənin ancaq iqtisadiyyatla, yəni istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətdən doğan münasibətlərlə müəyyən olunduğu fikrini yanlış sayır. Elit və kütlə arasındakı əksliyin ilkin səbəbini hökumətə və hərbi gücə malik olub-olmamaqda da görmək mümkündür. Paretonun sosializm haqqında fikirləri, maraqlı öngörməsinə diqqət edək. “Orta əsrlərdə belə düşünmək olardı ki, guya dini münaqişələrin yoxa çıxması ilə cəmiyyətdə sülh olcaq. Dini münaqişələr ancaq sinfi mübarizə forması idilər; onlar, ən azı bir hissəsi, yoxa çıxdı və onları sosial münaqişələr əvəz etdi. Təsəvvür edin ki, kollektivizm bərqərar oldu, artıq “capital” yoxdur. Aydın ki, bu halda əməklə bağlı münaqişə yoxdur, amma bu, yalnız sinfi mübarizənin bir formasının yoxa çıxması deməkdir, onu başqaları əvəz edəcək. Sosialist dövlətində zəhmətkeşlərin müxtəlif təbəqələri arasında, “intellektuallar” və “qeyri-intellektuallar” arasında, müxtəlif növ siyasətçilər arasında, onlarla onlara tabe olanlar arasında, yeni-

likçilərlə mühafizəkarlar arasında ziddiyyətlər əmələ gələcək”².

Digər tərəfdən indiki dövrdə proletariətlə burjuaziya arasında mübarizədən ibarət hesab edilən sinfi mübarizə proletariətin diktaturası ilə deyil, proletariət adından danışanların, yəni yenə də imtiyazlı azlığın, keçmişdə olduğu kimi elitin və onlardan sonra gələnlərin ağalığı ilə bitəcək³. “Cəmiyyətlərin tarixi əsasən aristokratiyanın (yəni imtiyazlı azlıqların) varisliyi tarixidir”⁴. “Öz vəziyyətini qorumaq uğrunda vuruşmağa hazır olmayan hər hansı bir elit tam tənəzzüldədir. Ona öz yerini onda çatışmayan cəsarətə malik digər elitə verməkdən başqa bir şey qalmır”⁵.

W. W. Rostow (1916-2003) Marksizmə alternativ və sinflər mübarizəsini qəbul etməyən, görkəmli insanlardan ibarət zümrələrin öncüllük etdiyi və beş iqtisadi artım pilləsindən ibarət xətti tarixi tərəqqi nəzəriyyəsi qurmağa çalışıb. Onun beş pilləsi, əslində, məlum texnoloji inkişaf pillələri ilə müəyyən olunur⁶.

W. W. Rostow

Nietzsche kimi filosoflar tarixi müxtəlif qüvvələr arasında arasıkəsilməyən mübarizə hesab edirlər; bu qüvvələr öz iradələrini həqiqət kimi qəbul etdirməyə çalışırlar (üstün olmaq ehtirası!). Bu belədirmi? Bəlkə mübarizə deyil, sadəcə hərəkət və əks hərəkət var?! Bəlkə cəmiyyət inkişaf etdikcə (mürəkkəbləşdikcə, bürokratikləşdikcə) hərəkətlər küllisi institutlaşmağa doğru gedir, ideyalar deyil, müəyyən qüvvələr qruplaşır, lobbicilik işə düşür və güclü olan qazanır?!

Tarixin hərəkətverici qüvvəsi (qüvvələri) varmı? Varsa nədir? Tərəqqi konsepsiyası necə olmalıdır? Oxuyub-yazan intellektual azlıq çərçivəsində çox fikirlər, modellər irəli sürülüb. Onlar hər biri müəyyən məsələlərə işıq salsada da, cürbəcür sxem və ideyalarla tarixi gediş və gerçəklik arasındakı təzadlar göz qabağındadır.

(davam edəcək)

²Raymon Aron. Etapı razvitiya sosioloqiçeskoy mıslı. Moskva, Proqress, 1993; səh. 456-7. Və ya Raymond Aron. Les etapes de la pensee sociologique. Editions Gallimard, Paris, 1967

³Raymon Aron. səh. 457

⁴Raymon Aron. səh. 458

⁵Raymon Aron. səh. 459

⁶W. W. Rostow. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge University Press, 1960